

Kőszeghy Péter

LEMISTA TÖPRENGÉSEK

Balassi istenes énekeinek kiadásairól

Ha lenne ilyen fogalom, azt mondhatnám: elkötelezett lemista vagyok. Az elnevezést pedig Stanisław Lemről, a lengyel–amerikai sci-fi-íróról eredeztetném. Ő írta azt a könyvet, amelynek az elején egy kamrában odébb raknak egy üveget. Pár száz év múlva ezért majdnem elpusztul a Föld. Ez persze ugyanaz, mint az a bizonyos közismert mesetípus, amely a patkószög elvesztésére vezet vissza a háború elvesztését. És ugyanaz, mint annak a megállapítása, hogy kis tényekben nagy történetek laknak.

A lemista történeti, s ezen belül az irodalomtörténeti munkák egyik sajátossága, hogy a tézisszerűen megfogalmazható eredményekhez mérhető fontosságot tulajdonítanak az adatmorzsáknak. Továbbá, a lemista számára indokolt a feltételezést feltételezéssel helyettesítő módszer, amelyről szerzője tudván tudja, hogy nem feltétlenül az igaz eszme, ám alkalmas arra, hogy rávilágítson: más hipotézisek sem feltétlenül azok.

Egy példa: még 1976-ban feltűnt, hogy a szakirodalom rosszul datálta 1677 utánra az úgynevezett Mátray-kódexet. A datálás annak alapján történt, hogy a kódexről megállapították:¹ az 1677-es kolozsvári kiadásból készült másolat. Akkoriban ismerttem az Irodalomtörténeti Közleményekben egy addig ismeretlen, Kolozsvárott, 1669–1677 között megjelent Balassi-kiadást.² Számomra világos volt, hogy a Mátray-kódex nem az 1677-es, hanem az általam talált, 1669–1677 közöttre datált kiadásból készült másolat.³ De hát miért fontos ez? Van-e jelentősége annak, hogy egy kódexet nem 1677 utánra, hanem 1669–1677 közöttre datá-

¹ Vö. STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, 2001. 104. tétel (Az 1963-as első kiadásban is így.)

² KŐSZEGHY Péter, *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 80, 1976, 714–719.

³ Ezt Vadai István tölem függetlenül szintén észrevette, vö. VADAI István, *Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben*, in „Mielz valt mesure que ne fait estultie.” *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDŰS Béla, SELÁF Levente, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, VERES András, Budapest, 2008, 385–389.

lok? 1976-ban, egyetemi hallgatóként, azt gondoltam, szinte semmi. Ma, lemistaként, úgy gondolom: hallatlanul sok.

Balassi istenes énekeinek 1676-os pozsonyi kiadása címlapján ez olvasható: „Melyet a váradi negyedik editio szerint egynehány új énekekkel és imádságokkal kibocsátott.” Ennek alapján a régebbi szakirodalom 4 váradi kiadást tételezett fel. A kolozsvári kiadásokban megőrzött, eredetileg valószínűleg az első rendezett váradi kiadáshoz készült előszóban ez áll: „Az elébbi bártfai, lőcsei, sőt még a váradi első kibocsátásban is...” Szabó Géza ennek alapján felvetette,⁴ s mára ez konszenzussá vált, hogy csak két váradi kiadás volt, egy rendezetlen majd egy rendezett, s a pozsonyi kiadás előszava úgy értendő, mintha a „váradi” szó után vessző lenne: „a váradi, negyedik editio”. És attól negyedik, hogy mint a kolozsvári kiadásban is olvasható, előtte volt a bártfai(1), a lőcsei(2) és az első, rendezetlen váradi(3).

Bármilyen szimpatikus is, bármennyire konszenzusnak örvend is,⁵ bármennyire rendet teremt is a korábbi értelmezések között, nem bizonyos, hogy helyes Szabó Géza elképzelése a két váradi kiadásról. Már a nyelvtani értelmezés is problémás, hiszen a kolozsvári kiadás előszó-részlete is teljes joggal átközpontozható lenne („Az elébbi bártfai, lőcsei, sőt még a váradi, első kibocsátásban is...”), s ebből az derülne ki, hogy volt korábban bártfai, lőcsei és váradi kiadás, amelyek közül a váradi volt az első – ám ez bizonyosan nem igaz. Ez a kisebb nehézség, végül is miért ne lehetne az egyik szöveget vesszővel, a másikat vessző nélkül érteni? A nagyobb gond az, hogy a szöveghagyomány a Mátray-kódex alapján több korábbi kiadást tételez fel, mint eddig gondoltuk.

Az a tény, hogy a harmadik Szentháromság himnusz utolsó előtti versszakából egy sor („Jó ép egészséggel és szent félelemmel”) mind az 1669–1677 közötti kolozsvári kiadásból, mind a Mátray-kódexből hiányzik, miközben az 1677-es kolozsvári kiadásban megvan, önmagában nyilvánvalóvá teszi, hogy noha kétségtelenül úgynevezett kolozsvári típusú nyomtatványból másolták a kódexet, de nem az 1677-es, hanem a korábbi kiadásból (vagy annak forrásából). Ezt egyéb eltérések is igazolják, mint pl. a *Lelkemnek hozzád való* incipitű versből kimaradó szó stb. Azonban az 1669–1677 közötti kiadás és a Mátray-kódex szövege néhány helyen eltér, mégpedig úgy, hogy a Mátray-kódex valószínűleg helyesebb alakot hoz, s ez egybeesik a lőcsei–pozsonyi ágon hagyományozódó nyomtatványokéval!⁶ A *Szent háromságnak első személye* kezdetű ének esetében a víz/vész, az *Oh, én istenemnél* a haragod/haragodat változat ilyen, amelyek közül az utóbbi még lehetne egy nagyon tudatos másoló szótagszám alapján történő emendálása,

⁴ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, Budapest, 1983, kíséző tanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek kiadás hasonmásához.

⁵ Vö. V. ECSÉDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az Istenes énekek körül*, Magyar Könyvszemle 1997, 201–204.

⁶ Azaz 1976-ban nem csupán abban tévedtem, hogy nem tulajdonítottam jelentőséget egy kicsinyke anomáliának, de valószínű abban sem volt igazam, amit erről gondoltam: hogy a Mátray-kódexet az 1669–1677 között megjelent kiadásról másolták.

a víz/vész esetében azonban már igazi filológusi tevékenységgel kellene másolónkat meggyanúsítani (az összes fentmaradt rendezetlen kiadás a „víz”, az összes rendezett – a kolozsváriak kivételével – a „vész” alakot hozza). Mivel ez valószínűtlen, kijelenthetjük: a Mátray-kódexbe Balassi verseit leíró kéz egy olyan nyomtatványból dolgozott, amelynek hibái öröklődtek a kolozsvári 1669–1677 közötti kiadásban, rendezett kiadás volt, ám *nem* a negyedik váradi, amelyre a pozsonyi kiadás mint elődjére hivatkozik, s amelyet szemmel láthatóan a lőcsei kiadások is követnek. Ebben, a negyedik váradi kiadásban ugyanis már javítva voltak azok a hibák, amelyeket mind a kolozsvári 1669–1677 közötti, mind a Mátray-kódex elkövet, miközben a kódex, láttuk, *nem készülhetett az ismert kolozsvári kiadások egyikéről sem*. Kényszerűen fel kell tehát tételeznünk még egy rendezett, minden bizonnyal (második vagy harmadik) váradi kiadást. Továbbá még egyet: azt, amelynek alapján a kolozsvári kiadások készültek, hiszen ezek szöveg hagyományára látványosan nem azonos a negyedik váradi típusal, a lőcsei-pozsonyi kiadványokkal. *Azaz összesen négy váradi, egy rendezetlen és három rendezett kiadást kell feltételeznünk, pontosan annyit, amennyiről a pozsonyi címlap – vessző nélkül, ahogy írva vagyon – tudósít.*

Már most az a kérdés, hogy vajon a Mátray-kódex szövege vagy az 1669–1677 közötti kolozsvárié tekinthető-e a Balassi és Rimay verseit szétválasztó második váradi kiadásnak? Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szétválasztásról tudósító előszónak a szétválasztást elvégző kiadványban mindenképpen ott kellett lenni, továbbá annak alapján, hogy a kolozsvári kiadás a rendezetlen kiadások szerinti „víz” alakot hozza, valószínűbb a kolozsvári kiadás őséne a második, a Mátray-kódex mintájának a harmadik váradi kiadást tartani. Ez az érvelés több ponton megkérdőjelezhető, ám ez nem érinti, a **három** váradi rendezett kiadás kérdését.

Azaz abból, hogy a Mátray-kódexet nem 1677 utánra, hanem 1669–1677 utánra datáltuk, más szóval, hogy nem az 1677-es, hanem az azt megelőző kolozsvári kiadásból, vagy éppen, mint láttuk, *abból sem*, hanem *annak elődjéből másolták*, ebből a patkószögből nem kevesebb következik, mint hogy *át kell rajzolnunk Balassi istenes énekeinek stemmáját, végső soron, mást kell tekintenünk a szövegek leghitelesebb változatának*.

Az átrajzolás során azonban az adatok egyre kevésbé akarnak a stemmába-rendeződés szabályainak engedelmessé válni: meg kell engednünk, hogy a másoló/szedő/szerkesztő esetleg több forrásból is dolgozott, esetleg forrását itt-ott felülbírált, egy jól ismert vers esetében éppenséggel a memóriájára hagyatkozott.

És most nézzünk egy másik patkószöveget, egy másik beföttesüveg áthelyezést, amely az előzőekben lendületesen előadottakat ugyancsak megkérdőjelezi.

A 90-es évek elején rendeztem sajtó alá a bécsi kiadás fakszimiléjét.⁷ Erről a kiadásról azt kell tudni, hogy mindössze két példányban maradt ránk. Már koráb-

⁷ Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki, Bécs, 1633, közléteszi KŐSZEGHY Péter, utószó Armando NUZZO, Budapest, 1994.

ban is ismert volt a marosvásárhelyi, a Teleki Tékában őrzött példány, faksimile kiadását Varjas Béla jelentette meg 1941-ben.⁸ Címlapja nincs és a szöveg a 190. oldalon, őrszóval megszakad. Armando Nuzzo a firenzei nemzeti könyvtárban szintén felfedezett egy példányt,⁹ ennek már címlapja is van, amelyen az olvasható, hogy nyomtatott Bécsben, 1633. esztendőben. A könyv a 190. oldalon megszakad. Ezzel nyilvánvalóvá vált, amit Vadai István *a firenzei példány felbukkanása előtt* már mintegy megjósolt:¹⁰ ez a kiadás tulajdonképpen soha nem jelent meg, hanem valamilyen okból a nyomtatás abbamaradt. Ennek a bécsi nyomtatásnak a krudában maradt íveit használta fel a Balassi-részhez az 1699. évi nagyszombati kiadás.

A faksimile készítése során az ilyenkor szokásos módon jártam el: a firenzei és marosvásárhelyi példány, illetve a nagyszombati kiadás rendelkezésemre álló fényképmásolata alapján válogattam, keresve a legjobb állapotban lévő, legtisztább nyomásképző oldalakat. Feltűnt, hogy van olyan oldal, amelyen egy szó át van húzva, s fölé más írva. Ezt félreraktam, hogy majd más kiadásból pótolom. Talán már sejthető is az eredmény: a nyilvánvalóan más felhasználó tulajdonában volt mindhárom nyomtatványban *ugyanott, ugyanazon szavak, ugyanúgy* voltak javítva. Ez nem képzelhető el másként, mint hogy a javítás a nyomdában történt: a néhány száz példány esetén egyszerűbb volt kézzel kijavítani a nyomtatási hibákat, mint az ívet újranyomni.¹¹

Ezeknek az áthúzott szavaknak a jelentősége egy lemista számára hallatlanul nagy. Azt eddig is tudtuk, hogy minden régi nyomtatvány egyedi: azzá teszi, hogy felhasználója belejavít, margináliákkal látja el stb. De eddig úgy gondoltuk, hogy mindez a felhasználó esetleges és egyéni beavatkozása. A fenti példa azt mutatja, hogy nem feltétlenül: a kézzel való javítás lehet nyomdai változat. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy mind magyar, mind külföldi példákat ismerünk rá, hogy a nyomdász kifejezetten felkéri az olvasót a hibák javítására, alaposan megkérdőjeleződik az azonosságra vagy különbségre építő stemma-alkotás. Tehát, meglehet, *Szabó Gézának mégis igaza van: a víz/vész* javítást pl. a fentiek ismeretében nem merném perdöntő érvek tekinteni.

Hány váradi rendezett kiadás volt? Négy vagy kettő? A kérdés – jelenlegi tudásunk szerint – eldönthetetlen.

⁸ Vö. VARJAS Béla, *Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása*, Magyar Könyvszemle, 1940, 105–126. – A felfedezett, csonka bécsi kiadást Varjas Béla hasonmás formában is kiadta: *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes énekei*, Budapest, 1941.

⁹ Armando NUZZO, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992), 639–645; Uő, *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról*, Magyar Könyvszemle, 108(1992), 348.

¹⁰ Egy azóta is kéziratban lévő, Pécssett, 1991-ben tartott előadásában.

¹¹ Vö. erről: JANKOVICS József, *Szövegkritikai megjegyzések*, in Gyöngyösi István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, szöveggondozás és jegyzetek JANKOVICS József és NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 179.